

цов, К.І. Фоменко, О.І. Кузнєцов. – Харків: ХНПУ, 2015. – 338 с.

8. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д.В. Люсин // Социальный интеллект. Теория, измерение, исследования / Под ред. Люсина Д.В., Ушакова Д.В. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – С. 29–36.

9. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д.В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3–22.

10. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Монографія. / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига – К.: Вища школа, 2003. – 126 с.

11. Прохоров А.О. Психические состояния и их проявления в учебном процессе / А.О. Прохоров. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1991. – 167 с.

12. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института Психотерапии. – 2002. – 490 с.

13. Bar-On R. Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual. / R. Bar-On – Toronto: Multi-Health Systems, 1997. – P. 232.

14. Salovey P. Some final thoughts about personality and intelligence / P. Salovey, J.D. Mayer // Personality and intelligence. – Cambridge, U.K. Cambridge University Press, 1994, – pp. 303–318.

УДК 159.922.6:316.612

РОЗВИТОК ЗМІСТОВОГО КОМПОНЕНТУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Корчакова Н.В., к. психол. н., доцент,
докторант кафедри психології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті обговорюються результати експериментального дослідження уявлень підлітків про готовність до надання допомоги оточуючим, віднесення особистісних характеристик просоціального типу до власного Я-образу. На основі обстеження 616 підлітків семи вікових підгруп стверджується, що просоціальні риси протягом цього періоду виходять на домінуючі позиції у змістовому компоненті особистісної ідентичності. Підлітки усвідомлюють соціальну значущість просоціальних тенденцій та сприймають себе в якості суб'єктів дій допомоги і сприяння, підтверджуючи тим самим розгортання диспозиційних основ просоціальної поведінки. Їх розвиток забезпечує поступовий перехід від соціально стимульованих та контрольованих просоціальних проявів до ціннісно-смыслових, особистісних мотивувань.

Ключові слова: *просоціальність, просоціальна поведінка, змістовий компонент ідентичності, диспозиційні основи, підлітки.*

В статье обсуждаются результаты экспериментального исследования представлений подростков о готовности оказывать помощь окружающим, отнесение личностных характеристик просоциального типа к собственному Я-образу. На основе исследования 616 подростков семи возрастных подгрупп утверждается, что просоциальные характеристики в течение этого периода выходят на доминирующие позиции в содержательном компоненте личностной идентичности. Подростки осознают социальную значимость просоциальных тенденций и воспринимают себя в качестве субъектов действий помощи и содействия, подтверждая тем самым развитие диспозиционных основ просоциального поведения, что обеспечивает постепенный переход от социально стимулированных и контролируемых просоциальных проявлений к ценностно-смысловым, личностным мотивировкам.

Ключевые слова: *просоциальность, просоциальное поведение, идентичность, содержательный компонент идентичности, диспозиционные основы, подростки.*

Korchakova N.V. DEVELOPMENT OF OBJECTIVE COMPONENT OF PROSOCIAL IDENTITY IN ADOLESCENTS

The paper demonstrates the results of experimental study of adolescents' representations regarding the readiness to support and help others, and their attribution the prosocial traits to their Self-concept. 616 participants of 7 age groups have completed the GSA questionnaire. As the findings show, the prosocial traits occupy the primary positions within the objective component of individual identity. The adolescents are aware of social importance of prosociality and percept themselves as subjects of helping, caring and supportive activity. It confirms the maturity of dispositional basis of prosociality that, according to previous researches, can positively predict individual's prosocial behavior, because the Self is interpreted as the structure which mediated between attitudes and behavior.

Key words: *prosociality, prosocial behavior, identity, objective component of identity, dispositional basis, adolescents.*

Постановка проблеми. Важливим питанням сучасної психологічної науки є розкриття загальних закономірностей просоціального розвитку особистості. Саме просоціальна складова забезпечує гуманізацію міжособистісного простору, сприяє підвищенню рівня комфортності і адаптованості людини у соціальних спільнотах, формує відчуття взаємної відповідальності, психологічної захищеності та підтримки. Просоціальність – готовність людини діяти на користь інших, помічати проблеми оточуючих та виявляти готовність надавати сприяння без чіткої орієнтації на отримання винагороди. Просоціальність як особистісна складова проходить тривалий шлях індивідуального становлення. Важливим етапом у розвитку просоціально-альтруїстичних тенденцій є підлітковий вік. Саме з цього вікового етапу спостерігається поступова відмова від зовнішньо стимульованих і контрольованих програм на користь моделювання власних поведінкових стратегій, самостійного вибору шляхів і стилів налагодження взаємодії з оточуючими. Унікальну роль у цьому процесі відіграють зміни, що відбуваються у структурах особистості та її самосвідомості. Підвищення уваги підлітків до внутрішнього світу, пошук власної ідентичності сприяє розвитку їх суб'єктивності у міжособистісних процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку просоціальності у підлітковому віці у наукових джерелах розглядається під різним кутом зору: у контексті морального становлення особистості (I.C. Булах [1]; A. Blasi, 2004 [6]; G. Nunner-Winkler, 2007 [10]), розгортання когнітивних можливостей (Л. Кольберг; О.Є. Ігноцька [2]; Н.В. Кухтова [4]; D.K. Lapsley, D. Narvaez, 2004), реалізації поведінкових стратегій та розвитку просоціальної ідентичності (Л.В. Смольникова [5]; S.A. Hardy, G. Carlo, 2005 [9]; S.A. Hardy, 2006 [8]; K. Reimer, J.A. Frimer, L.J. Walker, 2009 [11]), ціннісних орієнтацій (А.С. Буреломова, Н. Юнг). Найпредставленішим є когнітивний напрямок аналізу. Він характерний для робіт як далекого, так і близького зарубіжжя. Зокрема, у роботі білоруського психолога О.Є. Ігноцької при простеженні етапів розвитку просоціальної поведінки зазначається, що на висхідному етапі онтогенезу можна виокремити три періоди становлення просоціальності: емоційний, когнітивний та ціннісно-смысловий [2, с. 200]. До когнітивного етапу віднесено два вікові періоди: молодший шкільний і підлітковий. Його основним завданням є розвиток розуміння просоціальних процесів, основним механізмом – інтеріориза-

ція. Визнаючи доцільність і продуктивність когнітивного підходу при поясненні вікової динаміки просоціального розвитку особистості, все ж не можна не помітити існування певних обмежень у використанні цього підходу у визначенні етапів становлення просоціальності. Зокрема це стосується об'єднання двох доволі різних вікових періодів у один етап, що вказує на доречність пошуку й інших критеріїв поділу. Одним із таких підходів, на нашу думку, може бути виокремлення стимулюючих джерел поведінки. Відповідно, за характером стимулювання, можна виокремлювати етап генетично зумовленої просоціальної активності, соціально стимульованої і, нарешті, особистісно зумовленої поведінки, заснованої на дії диспозиційних чинників. Початковим етапом у розвитку диспозиційного зумовлення є підлітковий період, пов'язаний з пошуком різних аспектів самості, включаючи й елементи просоціальної ідентичності.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у висвітленні результатів експериментального дослідження розвитку диспозиційних основ просоціальної поведінки протягом підліткового періоду. У роботі реалізуються наступні завдання: вивчення змістового компоненту просоціальної ідентичності та його розвиток у підлітковому віці; аналіз усвідомлення підлітками готовності до надання допомоги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Започатковуючи аналіз проблеми розвитку просоціальних тенденцій у підлітковому віці, ми перш за все зосередили увагу на вивченні суб'єктивної готовності школярів до просоціальної поведінки на рівні первинної інтеріоризації просоціальних цінностей, розвитку змістового компоненту особистісної ідентичності. У якості діагностичного інструментарію нами була використана методика «Зміст просоціальної ідентичності» (GSA, авт. A.Q. Barriga, et al., 2001, адаптація Н.В. Кухтової) [4, с. 24–26]. Цей діагностичний інструментарій дає змогу аналізувати ступінь суб'єктивної значущості просоціальних і моральних характеристик на основі їх рефлексивного виокремлення у структурах самосвідомості та оцінки рівня бажаності, висвітлюючи тим самим процеси розвитку змістових компонентів ідентичності. Уявлення підлітків про готовність до просоціальної активності вивчалися за допомогою опитувальника «Мотивація допомоги» (авт. С.К. Нартова-Бочавер) [3, с. 254]. У дослідженні брали участь сім вікових підгруп підліткового періоду, від 10 до 16 років. Загальний обсяг вибірки – 616 підлітків.

Розпочинаючи аналіз, зазначимо, що отримані результати обговорюватимуться не з позиції рівня сформованості особистісної зрілості, а з позиції особливостей змістового компоненту ідентичності. Як стверджується у зарубіжних дослідженнях, особистісна ідентичність має дві складові: суб'єктивну зрілість (ступінь ієрархічної організації ідентичності навколо найважливішого ядра) і зміст ідентичності (objective component), який включає її найважливіші елементи: цінності, емоції, відносини, ролі та моделі поведінки (A. Blasi, 2004 [6]; S.A. Hardy, 2005 [9, с. 235–236]). Саме розгортання змістового компоненту просоціальної ідентичності і стало предметом нашого аналізу.

Спостереження за підлітками у процесі проведення дослідження дозволяє стверджувати, що всі завдання, спрямовані на аналіз власної особистості, сприймаються ними досить серйозно. Ми не зустріли жодного випадку ігнорування чи недбайливого виконання запропонованих завдань. Як

уже зазначалося, виокремлення змістових характеристик просоціальної ідентичності здійснювалося на фоні можливих індивідуальних переваг щодо особистісних характеристик неморальної групи (креативність, інтелект, відповідальність і т. д.). Проведене обстеження показало, що, незважаючи на високу значущість характеристик неморальної групи, морально-просоціальні характеристики зайняли домінуючі позиції у ієрархічній структурі цінностей особистості майже у половини (49,0%) опитаних (табл. 1). Здійснюючи співвіднесення характеристик цієї групи із рисами Я-образу, школярі визнають їх значущість для самосприйняття, позначаючи це позиціями «надзвичайно важливо» чи «важливо». Тим самим підлітки проілюстрували наявність ознак просоціальної ідентичності з точки зору її змістового компоненту. Крім того, у значній кількості учасників опитування простежується узгодженість між просоціальними і неморальними цінностями без вияву ієрархічних переваг однієї сфери над іншою. Тому

Таблиця 1

Показники типу включеності просоціальних цінностей у структуру Я-образу(за методикою GSA)

Клас	Вік (Мс)	Кількісні показники різних типів представленості просоціальних цінностей у структурі Я-образу (у %)			Сукупні показники позицій домінування та однорівневості
		Позиція домінування	однорівневості	Позиція підпорядкування	
5 клас	10,2	40,7	17,3	42,0	58,0
6 клас	11,3	36,4	23,4	40,3	59,8
7 клас	12,2	51,7	15,5	32,8	67,2
8 клас	13	50,5	11,7	37,8	62,2
9 клас	14,2	52,6	17,1	30,3	69,7
10 клас	15,1	57,6	15,8	26,3	73,4
11 клас	16,1	53,3	30,0	16,7	83,3
Середні по періоду	13,2	49,0	18,7	32,3	67,7

Таблиця 2

Визнання підлітками відповідності просоціальних характеристик Я-образу

Клас	Вік (Мс)	Кількісні показники визнання присутності просоціальних рис у Я-образі				Середні по віку
		уважний, люб'язний до інших	добрий, турботливий	співчутливий, співпереживаючий	щедрий, жертвний	
5 клас	10,2	97,5	86,4	75,3	64,2	80,9
6 клас	11,3	94,8	93,5	84,4	74,0	86,7
7 клас	12,2	92,2	91,4	80,2	71,6	83,9
8 клас	13	94,6	89,2	86,5	68,6	84,7
9 клас	14,2	92,1	94,7	81,6	64,4	83,2
10 клас	15,1	94,7	100	89,5	89,5	93,4
11 клас	16,1	93,3	86,7	86,7	73,3	85,0
Середні по періоду	94,2	91,7	83,5	72,2	85,4	

у цілому щодо більшості учасників (67,7%) можна говорити про домінування просоціальних цінностей у системі їх ідентичності або ж їх однорівневості з характеристиками неморальної групи, такими як активність, кумедність та ін. (табл. 1).

Включеність просоціальних цінностей у структуру Я-концепції більшості підлітків є надзвичайно важливим показником, оскільки всі попередні дослідження вказують на наявність кореляційного зв'язку між просоціальною ідентичністю та просоціальною поведінкою. Зокрема, аналізуючи процеси дозрівання ідентичності у період підліткової американські вчені зазначають, що розвиток особистісних структур відбувається у процесі цілеспрямованих волонтерських дій [11]. Аналіз вікових тенденцій показує, що у період раннього підліткового віку між просоціальними і неморальними характеристиками спостерігається збалансованість, із незначною перевагою у сторону останніх. У середньому підлітковому віці ця тенденція змінюється на користь просоціальних характеристик. Їх домінування було зафіксовано у межах 50,5–52,6% від загального обсягу вибірки (табл. 1). У групах старшого підліткового віку лінія вікової генези продовжує рухатися по висхідній. У цілому протягом вікового періоду підгрупа підлітків із домінуючою та взаємоузгодженою просоціальною стратегією у сфері особистісного самосприйняття зростає із 58,0% у наймо-

лодшій підгрупі до 83,3% у старшій ($\phi^* = 3,4$ ($p < 0,01$)), що вказує на інтенсифікацію процесів розвитку просоціальності особистості на рівні ідентифікаційних процесів.

Зауважимо, що домінування цінностей із розряду неморальних характеристик абсолютно не вказує на відсутність визнання чи ігнорування підлітками просоціальних цінностей. У загальному контексті висловлених суджень щодо включення у структуру Я-образу моральних і просоціальних цінностей позитивна ідентифікація була простежена у позиціях більшості респондентів. Зазначимо, що рефлексивні процеси у неморальній сфері зосереджувалися на виокремленні позицій щодо достатньо важливих характеристик, тому закономірно, що ці цінності не могли не викликати схвалення і відповідно також претендувати на домінуючі позиції.

Аналіз позицій дітей у сфері чотирьох просоціальних цінностей без співвіднесення їх із характеристиками неморальної сфери та оцінки на континуумі «домінування-підпорядкування» засвідчує наявність високих рівнів їх визнання підлітками та віднесення до важливих рис Я-образу. Більшість учасників опитування (85,4%) вказали на те, що ці риси є «дуже важливими» чи «важливими» для особистісного самосприйняття (табл. 2).

Зіставлення чотирьох просоціальних рис показує, що найбільше визнання просте-

Таблиця 3

Представленість підгруп із різним рівнем просоціальної ідентичності (за кількістю ціннісних характеристик, віднесених до Я-образу)

Клас	Вік	Кількісні показники представленості підгруп із різним рівнем просоціальної ідентичності		
		високий	середній	низький
5 клас	10,2	67,9	23,5	8,6
6 клас	11,3	75,3	19,5	5,2
7 клас	12,2	75,9	12,2	12,1
8 клас	13	78,4	18,0	3,6
9 клас	14,2	73,7	18,4	7,9
10 клас	15,1	89,5	10,5	-
11 клас	16,1	80,0	16,7	3,3
Середні по періоду	13,2	77,1	17	5,8

Таблиця 4

Рівні мотиваційної готовності до надання допомоги на основі самозвітів (за методикою С.К. Нартова-Бочавер)

Клас	Кількісні показники підгруп із різним рівнем готовності до надання допомоги		
	високий	середній	низький
5 клас	40,7	54,3	4,9
6 клас	34,6	57,7	7,7
Середні показники	37,7	56,0	6,3

жується відносно таких характеристик, як уважність до людей та доброта (відповідно 94,2% та 91,7%). Дещо нижчі показники отримані щодо характеристик «співчутливість» та «щедрість» (відповідно 83,5% та 72,2%). Аналіз вікової динаміки засвідчує, що протягом періоду особливих змін у ставленні до двох перших просоціальних характеристик і їх бажаності для Я-образу не простежується. Частота включення характеристики «співчутливість» протягом підліткового віку злегка підвищується, але в останній підгрупі знову знижується до початкового рівня. Визнання характеристики «щедрість-жертвність» та «співчутливість» протягом періоду підвищується, хоча траєкторія розвитку не є плавною (табл. 2). Спостереження за дітьми у процесі опитування дає змогу зробити припущення, що на початку періоду частина дітей відчувала утруднення у тлумаченні поняття «жертвність», що могло призупиняти вибір цієї характеристики як бажаної, незважаючи на використання уточнюючого поняття «щедрість». У старшому шкільному віці більш низький вибір цієї цінності зумовлюється не проблемами когнітивної сфери, а особливостями економічної самосвідомості підлітків. У висловлюваннях 16-річних підлітків звучали ідеї економічної залежності від батьків, недоречності дарування того, що тобі повністю не належить.

Аналіз задекларованих позицій за усіма просоціальними та моральними характеристиками, запропонованими у методиці, дає змогу визначити рівень просоціальної ідентичності підлітків. До високого рівня були віднесені діти, що включили у свій Я-образ усі чи майже усі ціннісні характеристики (від 7 до 8 характеристик), до середнього – тих, хто рефлексивно відніс до свого образу 5–6 характеристик, до низького – тих, хто обрав 1–4 позиції. Як показали результати обстеження, більшість респондентів (77,1%) за змістовим компонентом просоціальної ідентичності можна віднести до високого рівня (табл. 3).

Отже, характер засвоєння підлітками змістових аспектів просоціальної ідентичності свідчить, що у цьому віковому періоді спостерігається не лише визнання значущості моральних і просоціальних цінностей, але й їх віднесення до власної Я-концепції. Високі й досить стабільні показники включення просоціальних характеристик у структуру Я-образу протягом усього вікового періоду підтверджують нашу ідею про більш ранній початок інтеріоризації імперативних цінностей, що створює передумови до формування у підлітковому віці особистісних диспозицій просоціаль-

ної поведінки. У більшій половині підлітків морально-просоціальні цінності досягають домінуючих позицій або ж узгоджуються із цінностями неморальної сфери.

Не менш важливу роль у становленні просоціальності відіграє конструктивна готовність особистості до надання допомоги. Як зазначає С.К. Нартова-Бочавер, це комплексне утворення, яке вимагає розвитку когнітивних, поведінкових та мотиваційних ресурсів. Аналіз сформованості цього конструкту засвідчує, що вже на початку вікового періоду афективно-мотиваційна сфера більшості підлітків налаштована на соціальну взаємодію з оточуючими з урахуванням їх інтересів та усвідомлення власних позицій у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. У відповідях більшості молодших підлітків (86,8%) декларується не лише готовність співпереживати іншим людям, але й впевненість у власній можливості надавати допомогу і підтримку. Зокрема, така позиція була позначена майже усіма учасниками опитування (91,1%). Підґрунтям просоціальних позицій молодших підлітків слугує визнання ними цінності міжособистісних стосунків. Зокрема, зіставляючи значущість створення чогось нового чи збереження хороших стосунків, більшість опитаних віддають перевагу соціальним процесам. Також більшість дітей (75,5%) визнають наявність прагнення розділяти з людьми все найкраще, що стається у їхньому житті. Приблизно така ж кількість респондентів (66,7%) висловлює незгоду з ідеєю, що необхідність призупиняти власну діяльність заради допомоги іншому дратує чи напружує їх.

У той же час зазначимо, що існує певна розбіжність між самооцінюванням підлітками готовності до допомоги та їх здатністю розпізнавати соціальний запит на неї. Зокрема, позначаючи свою позицію щодо твердження: «Мені здається, що багатьом людям необхідна моя допомога» (опитувальник «Мотивація допомоги», авт. С.К. Нартова-Бочавер), ствердну відповідь обрало менше респондентів (61%), ніж у випадку декларування готовності до співпереживання чи надання допомоги.

У цілому, оцінюючи загальний рівень афективно-мотиваційної готовності підлітків до просоціальної активності (на підставі самозвітів), можна констатувати, що лише у незначній кількості учасників опитування (6,3%) було діагностовано низький рівень сформованості конструкту, в той час як понад третину учасників (37,7%) можна віднести до високого рівня декларування готовності до надання допомоги (табл. 4).

Вікових змін у представленості кожного з рівнів усвідомлення готовності до надан-

ня допомоги протягом раннього підліткового віку не простежується. У той же час зазначимо, що мотиваційний компонент просоціальної поведінки підлітків досить вразливий щодо дії ситуативних факторів, зокрема змінної «приємність-неприємність партнера». Якщо в цілому мотиваційна згода допомагати декларується майже всіма учасниками (91,1%), то відносно не зовсім приємного партнера така позиція обирається лише половиною учасників (52,3% ($\varphi^* = 8,2$ ($p < 0,01$)). Послаблюють готовність підлітків надавати допомогу також непривабливі статуси чи поведінка партнера. Зокрема сприяти «невдасі», який постійно очікує на допомогу, також погоджується лише половина учасників опитування (53,6%). Таким чином, аналіз системи уявлень підлітків про їх готовність до просоціальної активності засвідчує, що вони усвідомлюють доцільність і соціальну привабливість такої поведінки. На рівні маніфестованих тенденцій цей тип мотивації чітко виокремлюється і декларується як особистісна стратегія.

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз установок підлітків у сфері просоціальної поведінки дає змогу стверджувати, що засвоєння норм гуманістичної, сприяючої поведінки, яке відбулося у попередній віковий період, отримало відображення у процесах пошуку і побудови особистісної ідентичності. Просоціальні цінності включаються у структуру власного Я-образу на рівні реально існуючих тенденцій. Протягом вікового періоду їх значущість посилюється, що виявляється у включенні все більшого кола просоціальних цінностей у структуру Я-концепції та збільшенні підгрупи дітей із домінуванням просоціальних характеристик у структурах Я-образу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булах І.С. Психологічні механізми особистісного зростання підлітків. Проблеми сучасної психології [Текст] / І.С. Булах // Зб. наук. праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2010. – Вип. 8. – С. 104–114.
2. Игноцкая О.Е. Развитие просоциальной направленности личности в онтогенезе [Текст] / О.Е. Игноцкая // Зб. наук. прац Акадэміі паслядыпломнай адукацыі. – Вип. 10. – Мінск: АПА, 2012. – С. 197–212.
3. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. – СПб, 2013. – С. 254.
4. Кухтова Н.В. Просоциальное поведение специалистов, ориентированных на оказание помощи: теоретические основы и методики [Текст] / Н.В. Кухтова, Н.В. Домарацкая. – Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2011. – 49 с.
5. Смольникова Л.В. Ценностно-потребностная сфера личности старших подростков, склонных к агрессивному и просоциальному поведению: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 [Текст] / Л.В. Смольникова – Томск. – 2006. – 27 с.
6. Blasi A. (2004). Moral functioning: Moral understanding and personality / In D.K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self, and identity*. – Mahwah, NJ: Erlbaum. – pp. 189–212.
7. Caroli M.E. (2014) Prosocial Behavior and Moral Reasoning in Italian / M.E. De Caroli, R. Falanga, E. Sagone // *Psychology and Behavioral Sciences*, 2 (2), pp. 48–53.
8. Hardy S.A. (2006). Identity, reasoning, and emotion: An empirical comparison of three sources of moral motivation // *Motivation and Emotion*. – vol. 30. (3) – pp. 205–213.
9. Hardy S.A. (2005). Identity as a source of moral motivation / S.A. Hardy, G. Carlo // *Human Development*. – vol. 48. – pp. 232–256.
10. Nunner-Winkler G. (2007). Development of moral motivation from early childhood to early adulthood / G. Nunner-Winkler // *Journal of Moral Education*. – vol. 36. – pp. 399–414.
11. Reimer K. (2009). Developing conceptions of moral maturity: Traits and identity in adolescent personality / K. Reimer, B.M. Dewitt Goudelock, & L.J. Walker // *Journal of Positive Psychology*. – vol. 4. – pp. 372–388.